

Professor Lector de Dret Eclesiàstic a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

Àlex Seglers

Les relacions entre les confessions i els Estats membres de la Unió Europea

En aquest article, l'autor repassa els diferents models de relació entre les esglésies i les diferents confessions religioses amb l'Estat i les administracions públiques a l'Europa comunitària. Els diferents models de gestió del pluralisme religiós –esglésies d'Estat, laïcitat cooperativa i laïcitat estricta–, així com les especificitats de la relació entre el fet religiós i el poder públic, responen a la tradició i l'evolució que en cada país han tingut les relacions entre les confessions i l'Estat a mesura que s'ha anat consolidant la democràcia. L'autor, a més, fa una aproximació al tractament del pluralisme religiós que els darrers anys s'ha emprès des de les institucions europees. Més enllà del que es proposava en el text constitucional, que posava l'accent en la igualtat de tracte que han de rebre les confessions religioses per part dels estaments comunitaris, la seva exposició la centra en la lletra de diverses recomanacions emeses per altres institucions d'àmbit europeu, com ara l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa sobre la relació entre religió i democràcia. Finalment, el professor Àlex Seglers destaca el repte que suposa per als estats membres la necessitat de compatibilitzar les polítiques de cooperació amb les esglésies en funció de les tradicions de cada país membre i el dret de llibertat religiosa dels ciutadans, que ha de poder ser exercit sense discriminacions tal com ha dit el Tribunal Europeu de Drets Humans en diverses ocasions.

1. Els models de relacions entre els Estats de la Unió Europea i les Confessions Teoritzar sobre les relacions entre les Confessions i els Estats no és una tasca fàcil. Són molts els matisos històrics, religiosos i nacionals que entren en joc.

No obstant, en el context de la Unió Europea podríem destacar-ne els següents models de relació¹:

Model d'església d'Estat

A Dinamarca, Suècia i Finlàndia les respectives esglésies evangèliques luteranes tenen caràcter nacional. Els Parlaments d'aquests Estats poden legislar sobre l'estructura i administració de les respectives esglésies, àdhuc en afers espirituals. Tanmateix, els pastors tenen la condició de funcionaris i en els pressupostos generals es consignen partides per al manteniment de les esglésies.

Per la seva banda, al Regne Unit cada nació té la seva església oficial. A Anglaterra l'Església Anglicana n'és un exemple clar. La reina és la governadora suprema: nomena els bisbes i arquebisbes, mentre el Parlament organitza la regulació jurídica de l'Església i controla la doctrina i el culte religiosos. L'Estat també manté econòmicament el patrimoni històric de l'Església Anglicana. No hi ha, doncs, separació, sinó integració orgànica. Els ministres de culte, no obstant, poden quan s'escau expressar públicament el seu desacord moral davant algunes lleis contràries als valors cristians.

A Grècia el Preàmbul de la Constitució fa una referència a la «Santa Trinitat consubstancial i indivisible». L'Església Ortodoxa és, segons estableix la Constitució, la confessió *dominant*. Gaudeix de personalitat jurídica pública –no privada–, i és mantinguda econòmicament per l'Estat, que sufraga els salaris i les pensions dels sacerdots. L'ordenament jurídic grec prohibeix el proselitisme de les altres confessions, un fet que li ha generat litigis per part dels Testimonis de Jehovà davant el Tribunal Europeu de Drets Humans. La Llei 590/1977, de 31 de maig, aprovà la Carta Estatutària de l'Església de Grècia, tot fixant la cooperació en matèries d'interès comú, especialment l'ensenyança.

Model de laïcitat cooperativa

Amb diferents matisos, aquí s'enquadren la majoria dels Estats membres. Holanda, amb predomini de l'Església Catòlica i l'Església Reformada Calvinista, té un sistema anomenat *piliers* que permet a ambdues confessions crear els seus propis organismes polítics, socials, culturals i rebre diners públics. Irlanda, que reconeix la valoració social positiva de la religió, admet

que l'Església Catòlica gestioni la majoria dels centres educatius i hospitalaris; de fet, el 95% de la població es confessa catòlica.

Alemanya, Àustria i Bèlgica tenen subscrits Concordats amb l'Església Catòlica i acords amb les altres confessions socialment rellevants, com les protestants. I juntament amb Luxemburg les financen amb càrrec als pressupostos generals o bé a través d'un impost religiós, com ocorre a Alemanya. L'ensenyament de la religió queda contemplat dins els respectius sistemes educatius.

Finalment, Itàlia, Portugal i Espanya tenen signats sengles acords de naturalesa jurídica internacional amb l'Església Catòlica. Tanmateix, Espanya té subscrits tres convenis amb els representants del judaisme, l'islam i el protestantisme des de l'any 1992, igual que Itàlia. Aquest país, però, encara està estudiant la seva *intese* amb els musulmans. Els acords regulen matèries com el finançament, l'assistència religiosa en els hospitals i centres penitenciaris, els efectes civils del matrimoni i la protecció del patrimoni històric, així com altres especificitats dels jueus i musulmans (productes *kosher* i *halal*, sinagogues, mesquites, etc.).

Model de laïcitat estricta

França és l'únic Estat que es declara explícitament laic: l'article 2 de la Constitució de 1958 assenyala que és una «República indivisible, laica, democràtica i social». La Llei de Separació entre l'Església i l'Estat, de 9 de desembre de 1905 segueix vigent, malgrat obeir a èpoques passades de confrontació entre clericals i anticlericals. La laïcitat francesa comporta que l'Estat no financi cap culte i que la religió confessional quedi al marge del sistema educatiu. Un exemple mediàtic ha estat l'aprovació de la «Loi n.º 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics», que prohibeix els símbols religiosos ostentosos.

No obstant, en els darrers anys aquesta separació o laïcitat estricta s'està mitigant: el Concordat de Napoleó es manté a Alsàcia, Lorena i Mosela, a les escoles s'intenta promoure l'ensenyança de la cultura i història de les religions, es finança l'assistència religiosa a les presons i, en alguns casos, es coopera per a ubicar les mesquites i evitar el rebuig veïnal o efecte NIMBY (*Not In My Back Yard*), que traduït seria «no al meu pati del darrere».

Com veiem, a la majoria dels Estats de la Unió Europea la identitat religiosa juga un paper important, i en alguns casos, com per exemple el catolicisme irlandès o polonès, la religió s'ha situat per sobre del nacionalisme. El conjunt de les esglésies nacionals (Catòlica, Evangèlica, Anglicana, Ortodoxa) comparteixen una característica comuna: la seva identitat cristiana. Per això no podia sorprendre el debat de la *invocatio Dei* en el preàmbul del Tractat pel qual s'estableix una Constitució per a Europa, i en concret la menció de les arrels cristianes².

A mesura que la Unió assumeixi més poder dels Estats membres, quin serà el futur de les relacions d'aquestes esglésies amb Brussel·les?; Seguiran mantenint el seu status diferenciat, per exemple, en els impostos religiosos o en l'ensenyament?; O, per contra, en l'horitzó que dibuixa l'esdevenidor polític europeu s'acabarà fent *tabula rasa* i se les equipararà a la resta d'associacions, àdhuc les sindicals, polítiques, humanistes o filosòfiques?

2. La legitimació del pluralisme de models i la volguda compatibilitat entre Religió i Democràcia

D'antuvi semblava que la futura Constitució per a Europa serviria per a igualar el tractament comunitari de les confessions. De fet, la Constitució europea reconeix en termes d'igualtat els drets fonamentals de les persones. La Carta dels Drets Fonamentals de la Unió, article II-70, Part II, Títol II, destaca la llibertat de pensament, de consciència i de religió. El contingut d'aquest dret implica «la llibertat de canviar de religió o de conviccions, així com la llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions individualment o col·lectivament, en públic o en privat, a través del culte, l'ensenyança, les pràctiques i l'observança dels ritus».

Al Regne Unit cada nació té la seva església oficial

No obstant, però, aquest precepte va estretament vinculat a l'article I-51, de la Part I, Títol VI, dedicat a la definició i els objectius de la Unió. L'article I-51 regula l'estatut de les esglésies i les organitzacions no confessionals:

«1. La Unió respectarà i no prejudicarà l'estatut reconegut en els Estats membres, en virtut del dret intern, a les esglésies i les associacions o comunitats religioses. [...] 3. Reconeixent la seva identitat i la seva aportació específica, la Unió mantindrà un diàleg obert, transparent i regular amb aquestes esglésies i organitzacions».

És a dir, que en el projecte constitucional europeu el concepte *església* segueix vigent: primer, perquè mantindran llur especificitat, i no seran equiparades als altres tipus d'associacions; segon, perquè es respecta el peculiar status de cadascuna dins el seu propi país; i tercer, perquè hi ha un compromís: el manteniment del diàleg permanent i la cooperació.

La Unió, doncs, consagra el pluralisme de models existent per raons històriques, un fet que –amb l'excepció hipotètica de Turquia– situa l'islam, les minories i els *New Religious Movements* en un status o nivell inferior al de les esglésies nacionals. Els ciutadans que professin aquestes religions minoritàries tenen, òbviament, reconeguts els seus drets, però col·lectivament les seves confessions no estan situades al mateix nivell de protecció que les dels ciutadans que pertanyen a les esglésies nacionals, que són les pròpies de cada Estat membre.

En l'àmbit europeu s'han fet al llarg dels darrers anys esforços per tractar adequadament el fet religiós. En aquest sentit, poc abans de la *filosofia del 12 de setembre* l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa va aprovar dos importants textos: la *Recomanació 1162 (1991), relativa a la contribució de la civilització islàmica a la cultura europea*, i, més recentment, la *Recomanació 1396 (1999), sobre Religió i Democràcia*.

L'objectiu de la primera consistia a reconèixer el paper de la civilització islàmica en la cultura europea; no únicament en el passat, sinó també en l'actualitat: «La nova Europa està cada vegada més influïda per l'islam, no només pel fet de l'existència de regions de cultura essencialment musulmana com Albània o certes repúbliques meridionals de la URSS, sinó també per la immigració que prové del món islàmic en general». En aquest context, s'aposta pel diàleg interreligiós, la lluita contra els estereotips hostils i la falsa «impressió que l'islam és incompatible amb els principis que afaiçonen la societat europea moderna (laïcitat i democràcia) i l'ètica europea (drets humans i llibertat d'expressió)».

La *Recomanació 1162*, que aborda també aspectes relatius a l'ensenyament, la cultura, els mitjans de comunicació, la convivència i la cooperació internacional, finalitza demanant al Comitè de Ministres que faci un esforç amb vista a millorar la comprensió intercultural i harmonitzar la legislació davant les demandes dels ciutadans europeus que professen l'Islam.

La segona de les recomanacions –la 1396– fou igualment decisiva, ja que

intentà fixar les bases relacionals entre les esferes religiosa i política. Així, al punt cinquè s'afirma que «Religió i Democràcia no són incompatibles. Ans al contrari. La democràcia s'ha demostrat com la millor estructura per a la llibertat de consciència, l'exercici de les creences i el pluralisme religiós. Per la seva banda, la religió, mitjançant la seva tasca moral i ètica, els valors que propugna, el seu enfocament crític i la seva expressió cultural– és una vàlida companya de la societat democràtica».

Els conflictes religiosos –diu el document– neixen per la ignorància, els estereotips, els clics i el rebuig. Per tant, en un sistema democràtic els polítics han de preveure que el concepte general de religió –cristiana, islàmica, jueva, etc.–, no sigui associat a les accions consumades (terroristes) executades per minories religioses fanàtiques. L'extremisme religiós, que alena la intolerància, la discriminació i la violència, és també símptoma d'una societat malalta i fa perillar la societat democràtica. En la mesura que compromet l'ordre públic, ha de ser combatut amb tots els mitjans de l'Estat de Dret, i, com és l'expressió d'un malestar social, només pot afrontar-se si les autoritats aborden els problemes reals de la col·lectivitat. La Recomanació 1396 propugna que «l'educació és el camí clau per a combatre la ignorància i els estereotips. Els Programes escolars i els universitaris han de revisar-se, de forma urgent, amb la finalitat de promoure una millor comprensió de les diverses religions; [i] els líders religiosos poden realitzar una estimable aportació per combatre els prejudicis, mitjançant la manera en que s'expressen en públic i la forma en que influeixen en els creients [...] La lluita contra el prejudici també requereix el desenvolupament de l'ecumenisme i del diàleg interreligiós».

França és l'únic Estat que es declara explícitament laic

L'Assemblea Parlamentària és conscient que en les societats democràtiques subsisteixen tensions entre el poder polític i la religió. Hi ha una faceta religiosa en molts dels problemes amb els quals s'enfronta la societat, com per exemple els moviments fonamentalistes, els actes terroristes, el racisme, la xenofòbia i la desigualtat dels sexes en la religió. Per a l'Assemblea, «cap de les grans religions antigues predica la violència. L'extremisme és una invenció humana que desvia la religió de la seva ruta humanista, per a convertir-la en un instrument de poder.» És, doncs, missió dels estats democràtics permetre que totes les religions «es desenrotllin en les mateixes condicions, i han de faci-

litar que trobin el seu lloc adequat en la societat.» I això perquè els «problemes sorgeixen quan les autoritats intenten emprar la religió per a les seves pròpies finalitats, o quan les religions intenten abusar de l'Estat amb el propòsit d'assolir els seus objectius».

Explicat el diagnòstic, l'Assemblea passa tot seguit a proposar una sèrie de mesures o eixos d'actuació política. En primer lloc, els governs dels Estats membres han de garantir la llibertat de consciència i manifestació religiosa:

- Salvaguardar el pluralisme religiós, donant ocasió a que totes les religions es desenvolupin en idèntiques condicions; b) Facilitar els costums i ritus religiosos en relació al matrimoni, la indumentària, les festivitats –amb un cert marge per a la modificació de les absències laborals– i el servei militar; c)

Denunciar qualsevol intent de fomentar els conflictes dins dels grups o entre els grups religiosos amb finalitats partidàries (o polítiques); d) Garantir la llibertat i igualtat de drets educatius de tots els ciutadans, amb independència de les seves creences, costums o ritus religiosos; e) Assegurar un accés equitatiu de totes les religions als mitjans de comunicació social.

A mesura que la UE assumeixi més competències, quin serà el futur de les relacions de les confessions amb Brussel·les?

En segon lloc, s'ha de promoure l'educació sobre la religió:

- Reforçar l'ensenyança de les religions com a sistemes de valors en els quals els joves puguin desenvolupar un enfocament crític, dins de l'estructura de l'educació en l'ètica i ciutadania democràtica; b) Promoure l'ensenyament en les escoles d'història comparada de les distintes religions, accentuant els seus orígens, les similituds en alguns dels seus valors, la diversitat dels seus costums, tradicions i festes; c) Alenar l'estudi de la història i la filosofia de les religions i la investigació d'aquestes matèries en la universitat, juntament amb els estudis teològics; d) Cooperar amb les institucions educatives religioses amb la finalitat d'inserir o reforçar, en els plans d'estudi, els aspectes relacionats amb els drets humans, la història, la filosofia i la ciència; e) Evitar qualsevol conflicte entre l'educació pública en matèria religiosa i les creences religioses de les famílies, amb la finalitat de respectar la lliure decisió de les famílies en aquesta delicada qüestió.

En tercer lloc, s'ha d'impulsar una millor relació amb i entre les religions:

- Endegar un diàleg més metòdic amb els líders religiosos i humanistes sobre els principals problemes als quals s'enfronta la societat, i fer possible que es tinguin en compte els punts de vista religiosos i culturals de la població abans de prendre decisions polítiques i comprometre a les comunitats i organitzacions religioses en la tasca de donar suport als valors democràtics i promoure idees innovadores; b) Animar el diàleg entre les religions, proporcionant oportunitats d'expressió i discussió, així com trobades entre representants de les distintes religions; c) Promoure el diàleg quotidià entre teòlegs, filòsofs i historiadors, així com la trobada d'experts en altres branques del saber; d) Ampliar i reforçar la trobada associativa amb les comunitats i les organitzacions religioses, particularment amb aquelles que tenen una profunda arrel cultural i ètica entre les poblacions locals en activitats socials, benèfiques, culturals, educatives i missioneres.

En darrer lloc, s'ha de promoure també l'expressió cultural i social de la religió:

- Assegurar la igualtat de condicions respecte el manteniment i la conservació dels edificis religiosos i dels béns de totes les religions, com a part integral del patrimoni nacional i europeu; b) Garantir que els edificis religiosos en desús siguin rehabilitats en condicions, en la mesura del possible, compatibles amb la finalitat originària de la seva construcció; c) Salvaguardar les tradicions culturals i festives de les distintes religions; d) Alenar les tasques socials i benèfiques promogudes pels grups religiosos i les seves organitzacions.

3. Les esglésies nacionals i la confrontació entre el laïcisme i els defensors de les arrels cristianes d'Europa

Pluralisme de models –segons la tradició històrica i religiosa de cada Estat membre–, i preocupació per fer compatibles Religió i Democràcia, amb un enriquiment mutu dels valors confessionals i laics, són a priori –i subratllo a priori– els dos eixos principals de la política religiosa de la Unió. Resta, però, la incògnita del tractament jurídic dels nous moviments religiosos i de l'Islam, una de les religions que més creixen demogràficament, la presència de la qual s'escampa heterogèniament per la capiflarietat territorial del Vell Continent.

Contràriament al que podria semblar als sectors més laïcistes de la Unió, l'estatus de les esglésies nacionals no significa una situació de privilegi en relació a les minories. En reiterades sentències, el mateix Tribunal Europeu de Drets Humans ha sostingut que una efectiva protecció dels drets de les minories religioses al si dels Estats membres és compatible amb el manteniment de l'estatus propi de les esglésies nacionals cristianes³.

La *cooperació* dels Estats membres (i jo afegiria de les regions o nacions sense Estat) admet graus diversos. Però la *llibertat* dels grups religiosos ha de ser copsada segons una estricta igualtat. Les polítiques de *cooperació* amb les esglésies poden ser diferents en funció de les tradicions de cada país membre, però el *dret* de llibertat religiosa dels ciutadans ha de poder-se exercir sense discriminacions. Segurament resulta difícil conciliar ambdós principis –cooperació i llibertat–, però el Tribunal Europeu considera que, si els Estats membres respecten la llibertat religiosa de tothom, ambdós principis són compatibles.

La democràcia s'ha demostrat com la millor estructura per al pluralisme religiós i l'exercici de les creences

Com assenyala Iván C. Ibán, les característiques que prendrà el futur model europeu de relacions amb les confessions anirà a recer del procés d'*absolutització* del Dret Comunitari, que és indeturable⁴. La Unió Europea és una entitat política supranacional que es nodreix de la sobirania dels Estats membres, i el seu poder es materialitza mitjançant una normativa amb diàfana vocació expansiva. Les esglésies nacionals formen part del projecte europeu: romanen obligades a actuar en el marc de la Unió Europea, i moltes competències de la Unió afecten els seus interessos. La qüestió rau a dilucidar si la construcció política europea acabarà per retallar els estatus de les esglésies homologades pels Estats, o si, per contra, superimposarà un sistema igualitari, eliminador dels avantatges de què gaudeixen fins ara.

Quan el 1951 es signà a París el Tractat Constitutiu de la Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer, les religions acomodades políticament eren dues: la catòlica i la protestant. Amb la Unió s'inaugurà una entitat supraestatal més potent que els Estats membres, la qual ha motivat la creació de la primera Nunciatura Apostòlica de l'Església Catòlica a Brussel·les, com també la Conferència d'Esglésies Europees (KEK), mecanisme unitari de coordinació que aglutina les esglésies cristianes (protestant, anglicana, ortodoxa) distin-

tes de la catòlica. Es reproduïx així, en el plànol de la relació amb les institucions europees, l'esquema plurisecular de relacions Estat-Esglésies.

Pensem que en els propers anys la política europea no podrà, atesa la diversitat social del Vell Continent, imposar un únic model nacional dels tres existents. Ni el francès ni el de cooperació ni el d'església oficial. Des d'una perspectiva àmplia, la multiculturalitat religiosa està destinada a intensificar-se, tot desintegrant allò que s'ha qualificat com a «obsolet pluralisme codificat de barreres tradicionals»⁵. Aquesta desintegració donarà pas a un nou panorama de descodificació religiosa. Si de cas, les dues coordenades inspiradores del model europeu seran la llibertat de consciència i un concepte d'església que no trairà el mantingut per les confessions nacionals.

La Unió tampoc no podrà ignorar l'existència dels interlocutors religiosos nacionals, expressió institucional del cristianisme. Aquests disposen de dues vies per a defensar els seus interessos temporals: la primera, fent pressió als mateixos Estats membres –com a actors que són del procés de construcció europea– i, la segona, acudint a la pròpia Nunciatura de Brussel·les o a la KEK. La construcció europea, doncs, no ha de suposar un fre a l'estatus de les esglésies nacionals d'arrel cristiana. Però a la llarga segurament minvaran les diferències en el tractament polític, i les minories tendiran a equiparar-se a les esglésies oficials. Dos són els motius: primer, la progressiva uniformització de la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans en matèria religiosa, que es decanta per una llibertat de religió exercida en termes d'igualtat i no discriminació directa (l'estàndard de protecció de la discriminació indirecta encara no resulta satisfactori). I segon, l'emergència de les demandes de l'Islam i els nous moviments religiosos.

D'altra banda, l'omissió del cristianisme en el Preàmbul de la Constitució no ha estat una qüestió merament simbòlica, perquè podria anar legitimant la construcció d'un espai polític europeu unívocament laic, basat en un neutralisme militant envers les cosmovisions religioses, i refractari a la utilització pública dels arguments morals de les confessions. Seria el triomf del model francès extrapolat a la Unió.

Les forces laïcistes no semblen interessades a fer compatibles la Religió i la Democràcia; menystenen l'enriquiment recíproc dels valors confessionals i

El pluralisme de models i la relació entre religió i democràcia, són els dos eixos de la política religiosa de la UE

laics. Però a més, i crec que la qüestió mereix atenció pel que fa a Europa, els defensors del cristianisme es pregunten si hi ha algun altre cas en el món en què hagi tingut èxit un projecte polític fundat en una ruptura deliberada amb els fonaments històrics i culturals que l'han fet. En efecte, prescindir deliberadament del cristianisme significa marginalitzar la cultura religiosa majoritària, els valors sobre els quals es va fundar la Unió, i –com va dir Joan Pau II– «Ningú no talla les arrels de les quals ha rebut la vida» Els arbres com Europa si no tenen arrels acaben morint⁶.

El dret de llibertat religiosa dels ciutadans s'ha de poder exercir sense discriminacions

La idea és plenament aplicable a l'Estat espanyol. Cal recordar que aquest té un grau jurídic i polític de laïcitat superior a la resta d'Estats de la Unió Europea, amb l'excepció de França. Això hauria de fer reflexionar certs sectors, que encara sostenen que Espanya és un Estat criptoconfessional. Res més lluny de la realitat europea. Espanya és governada democràticament a través de polítiques de *desconfessionalització*, on paradoxalment l'estatus de les minories jueva, islàmica i protestant va equiparant-se al de l'Església Catòlica. L'aconfessionalitat que proclama la Constitució espanyola és una de les distintes maneres que té l'Estat a l'hora de configurar-se com a tal davant el fet religiós. És una fórmula política al servei de la llibertat de religió, que no ha de caure en la deformació laïcista exclouent. Amb l'aconfessionalitat política les esglésies romanen lliures d'Estat, és a dir, no poden ser estatalitzades; i a l'inrevés també: l'Estat resta alliberat de qualsevol església o comunitat religiosa que pretengui *confessionalitzar-lo*.

Però aquesta, hem vist, és una elaboració essencialment teòrica, que no sempre es compleix als països de la Unió. De moment, la realitat desmenteix la suposada puresa metafísica d'una laïcitat omnímoda. La Constitució europea legitima el pluralisme de models, és a dir, l'estatus de les respectives esglésies nacionals, i posa el límit en la prohibició de discriminació directa envers aquells ciutadans que pertanyen –o no– a confessions minoritàries.

NOTES

1. Per un anàlisi crític dels models, vegeu: Diversos Autors, Ana Fernández-Coronado (dir.). *El Derecho de la libertad de conciencia en el marco de la Unión Europea: pluralismo y minorías*, Colex, Madrid, 2002, pàgs. 67-94.
2. El preàmbul actual omet qualsevol referència explícita al cristianisme: «Inspirant-se en l'herència cultural, religiosa i humanista d'Europa, a partir de la qual s'han desenvolupat els valors universals dels drets inviolables i inalienables de la persona humana, la democràcia, la igualtat, la llibertat i l'Estat de Dret [...]».
3. Sobre la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans, vegeu els interessants treballs de Javier Martínez-Torrón, «La protección de la libertad religiosa en el sistema del Consejo de Europa», dins: Diversos Autors, *Proyección nacional e internacional de la libertad religiosa*, Ministerio de Justicia, Dirección General de Asuntos Religiosos, Madrid, 2001, pàgs. 89 i seg.; i també: «Limitations on Religious Freedom in the Case Law of the European Court of Human Rights», *Emory International Law Review*, Volume 19, No. 2, Summer 2005, pàgs. 587-636.
4. Iván C. Ibán, «Confesiones religiosas y Comunidad Europea: un primer esbozo», text provisional *pro manuscripto*.
5. Andrea Riccardi, *L'Església catòlica a l'entrada del tercer mil·lenni. Intransigència i modernitat*, Pòrtic, Barcelona, 2001, pàg. 119.
6. George Weigel, *Política sin Dios. Europa, América, el cubo y la catedral*, Ediciones Cristiandad, Madrid, 2006, pàg. 145.